

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Sztuka i ekspresja plastyczna na drodze poznania dziecka : próba konstrukcji narzędzia

Author: Katarzyna Krason

Citation style: Krason Katarzyna. (2016). Sztuka i ekspresja plastyczna na drodze poznania dziecka : próba konstrukcji narzędzia. "Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce" (2016, nr 3, s. 67-82), doi 10.14632/eetp.2016.11.41.67

Uznanie autorstwa - Bez utworów zależnych Polska - Ta licencja zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu zarówno w celach komercyjnych i niekomercyjnych, pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Katarzyna Krasoń

Uniwersytet Śląski, Wydział Pedagogiki i Psychologii
Zakład Pedagogiki Twórczości i Ekspresji Dziecka

Sztuka i ekspresja plastyczna na drodze poznania dziecka – próba konstrukcji narzędzia

Art and Artistic Expression as an Aid to Understanding the Child: An Attempt to Design a Tool

SŁOWA KLUCZOWE

ekspresja artystyczna,
diagnoza dziecka,
arteterapia, ekspresja
emocjonalna, terapia
ekspresyjna

ABSTRAKT

Artykuł podejmuje próbę skonstruowania autorskiego narzędzia deskrypcji dziecięcego procesu tworzenia dzieła plastycznego oraz oceny finalnego efektu tego procesu, jakim jest wytwór wizualny.

Poszukiwanie sposobów poznawania dziecka jest jednym z zasadniczych wyzwań współczesnej pedagogiki wczesnoszkolnej, zwłaszcza kiedy podejmujemy kwestie wsparcia rozwoju najmłodszych o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Wymiar terapii implikuje bowiem konieczność dogłębnej diagnozy wychowanka, przy czym w tym kontekście istotny jest każdy przejaw jego funkcjonowania, w tym także ekspresja estetyczna.

W części pierwszej Autorka skupia się przede wszystkim na wyjaśnieniu, czym jest ekspresja, zwłaszcza emocjonalna, będąca podstawą działań arteterapeutycznych. Dokonuje również przeglądu opracowań dotyczących terapii ekspresyjnej. Zaprezentowane narzędzie deskrypcji dziecięcego procesu tworzenia dzieła plastycznego jest propozycją zapisu danych potrzebnych do postawienia diagnozy. Artykuł jest adresowany przede wszystkim do wykwalifikowanych terapeutów, jest też głosem w dyskusji na temat kompetencji diagnostycznych nauczycieli i pedagogów szkolnych pracujących z dziećmi, których jedną z form ekspresji jest ekspresja artystyczna.

KEYWORDS

artistic expression,
diagnosis of the
child, art therapy,
emotional expres-
sion, expressive
therapy

ABSTRACT

The article attempts to design a proprietary tool to describe the child's process of creating a work of art and to assess the final effect of this process, namely the visual product.

Finding methods of understanding the child is one of the basic challenges of modern early school pedagogy, especially when the issues of support for the development of the youngest are tackled together with those with special educational needs. The dimension of therapy implies the necessity of in-depth diagnosis of the child, with every aspect of his or her functioning being important in this context, including aesthetic expression.

In the first part, the author concentrates primarily on an explanation of what expression means, especially in the emotional terms which appear fundamental for art therapeutic activities. The author also makes an overview of issues on expressive therapy. The tool for the description of a child's art creation process presented proposes the data record needed in order to make a diagnosis. The article is addressed primarily to qualified therapists. It is also a voice in the discussion on the diagnostic competences of teachers and school pedagogues who work with children whose main form of expression is the artistic.

Wprowadzenie, czyli o ekspresji

K. Miłobędzka przekonuje, że dziecko w społeczeństwie dorosłych jest bezbronne – poza swoją samotną zabawą nie umie wyartykułować, jak czuje swoją bezbronność ani na czym polega jego siła¹. Dodajmy – jego jedynym orężem pojawiającym się w owej zabawie jest wyobraźnia. Nie moglibyśmy – my, dorośli, wychowawcy – mieć jednak do niej dostępu, gdyby nie skłonność dziecka do wyrażania tego, co jest aktualnym obrazem przeżyć i doświadczeń, a co dokonuje się poprzez ekspresję.

Pojęcie ekspresji – jakże bliskie edukacji małego dziecka – możemy, posiłkując się metaforą przywołaną przez H. Read, porównać do wyciskania piętna, jakie pozostawia się na przedmiotach (my powiemy wytworach). Uznaje on, że ekspresja jest przyrodzoną potrzebą wyrażania przeżyć w dziełach lub zachowaniu, koincydentnie występującą z imperatywem komunikowania innym swoich myśli oraz uczuć², czyli

¹ K. Miłobędzka, *W widnokregu Odmienca. Teatr, dziecko, kosmogonia*, Wrocław 2008, s. 58.

² H. Read, *Wychowanie przez sztukę*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 122-127.

dzielenia się sobą. I. Wojnar³ nazwie to manifestowaniem własnych intencji i chęcią porozumiewania się, przy czym jej perspektywa uwzględni głównie ewokowanie ekspresji za sprawą wykorzystania sztuki, a to z kolei wiąże z osiąganiem osobistej wiedzy czy rozumienia rzeczywistości przez dziecko. Takie ujęcie zdaje się korespondować z definicją arteterapii, jaką proponuje T. Dalley, gdyż dla tej badaczki kluczowym komponentem terapii przez sztukę jest wspierający rozwój czy funkcjonowanie człowieka/pacjenta efekt działalności polegającej na tworzeniu czegoś i na wykorzystaniu w tym celu rozmaitych środków artystycznych, zadaniem których jest ułatwianie pacjentowi ekspresji emocji⁴.

Warto nieco bliżej przyjrzeć się istocie owej ekspresji emocjonalnej. Co dla pracy z małym dzieckiem kluczowe – dokonuje się ona na poziomie czterech modalności będących drogami porozumiewania się z otoczeniem – mimicznej, wokalne, lokomocyjnej i posturalnej⁵. Zasadniczym aspektem, podkreślanym przez autorów, dotyczącym rozwoju ekspresji emocjonalnej jest jej funkcja komunikacyjna i więziotwórcza⁶, ponieważ wyrażane uczucia pełnią niezastąpioną rolę w budowaniu więzi pomiędzy najbliższymi osobami. Uczucia mają też istotne znaczenie w procesie kodowania i zapamiętywania oraz w konstruowaniu reprezentacji⁷ doświadczeń interpersonalnych. Już trzylatek zdolny jest do tego, by reagować empatycznie na czyjąś sytuację⁸ czy ujawniać ekspresyjnie własne stanowisko w określonej konfiguracji zdarzeń. Dzięki badaniom L.M. Hoffmana⁹ z 1982 roku ustalono stadia rozwoju empatii. Pierwsze stadium to empatia globalna (0-12 m.ż.) znamionująca się dostosowaniem emocji. Od 12-18 m.ż. mamy do czynienia z empatią egocentryczną, kiedy to podmiot odczuwa np. przykrość wobec cudzej przykrości. Na końcu dojrzewania osiągamy stadium empatii wobec czyjejś sytuacji życiowej i potrafimy odczytywać uczucia drugiego człowieka. I tak powyższe eksploracje pozwoliły wskazać, że nawet w pierwszym roku życia dziecko dostosowuje silne emocje do tych, które ujawniają inne dzieci (płacz jednego noworodka transferowany zostaje przez kolejne dzieci na oddziale neonatologii). Intensywnie rozwijający się mózg noworodka – na co wskazują neurobiolodzy – potrafi

³ I. Wojnar, *Humanistyczne intencje edukacji*, Warszawa 2000, s. 151.

⁴ T. Dalley, cyt. za: W. Szulc, *Sztuka w służbie medycyny. Od antyku do postmodernizmu*, Poznań 2001, s. 125.

⁵ M. Lewis, *Emocje samouświadamiające: zażenowanie, duma, wstyd, poczucie winy*, [w:] *Psychologia emocji*, red. M. Lewis, J. Haviland-Jones, Gdańsk 2005.

⁶ K. Oatley, J. Jenkins, *Zrozumieć emocje*, Warszawa 2003; zob. też: P. Ekman, R. Davidson, *Co wpływa na subiektywne doświadczanie emocji*, [w:] *Natura emocji. Podstawowe zagadnienia*, red. P. Ekman, R. Davidson, Gdańsk 2002.

⁷ D. Stern, *The motherhood constellation*, New York 1995.

⁸ J. Strayer, *Children's concordant emotions and cognitions in response to observed emotions*, „Child Development”, (1993)64, s. 188 i nast.

⁹ Zob. D. Boyd, H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań 2008, s. 257.

wykorzystywać interakcje z otoczeniem, by swoiście *dostroić się* do różnych przejawów otoczenia fizycznego czy społecznego¹⁰. Bazowanie zatem na skłonności ekspresyjnej okazuje się najbardziej naturalną drogą organizowania sytuacji diagnozujących rozwój i stan funkcjonowania dziecka oraz jego ewentualne dysharmonie. Służy też wsparciu owego rozwoju i minimalizowaniu skutków zaistniałych zakłóceń. Powiemy zatem, że ekspresja emocjonalna staje się jednocześnie formułą mającą potencjalność terapeutyczną i wówczas mamy do czynienia ze specyficznym rodzajem terapii nazwanym terapią ekspresyjną. To w niej głównym polem artykułowania siebie jest sztuka.

Terapia ekspresyjna

Jednym z bardziej interesujących opracowań przybliżających istotę terapii ekspresyjnej jest publikacja C.A. Malchiodi¹¹. Wywodzi ona jej zakres z tradycyjnych praktyk uzdrawiania polegających na wykorzystaniu wszystkich gatunków sztuki, łączących zmysły, estetykę i kreatywność. Zasięg terapeutyczny tej strategii ukazują dociekania empiryczne, w tym m.in. badania z użyciem pozytonowej tomografii emisyjnej (PET) – opisane przez Ch. Fritha i J. Lawa¹². Rejestrowano w nich aktywność mózgu pacjenta podczas rysowania. Okazało się, że nawet dość prosty rysunek wymaga złożonych interakcji między wieloma częściami mózgu. „Obrazy, bez względu na to, czy powstają w wyobraźni, czy na papierze, pełnią ważną rolę w praktyce terapeutycznej, gdyż przez działalność artystyczną pacjenci wyrażają swoje samopoczucie, reagują na jakieś wydarzenie lub doświadczenie i pracują nad zmianą emocji lub zachowania”¹³. Dla podejmowanych tu rozważań najważniejsze jednak okazuje się to, że ekspresja estetyczna pomaga w sposób niewerbalny wyrazić wszystko, co trudno na ogół ubrać w słowa¹⁴. A. Kępiński podkreślał istotność takich pozawerbalnych metod oddziaływania, zakładających wyczuwanie postawy emocjonalnej pacjenta, umiejętność właściwej ekspresji pozawerbalnej zaś stanowi – w jego opinii – o powodzeniu kontaktu terapeutycznego¹⁵.

¹⁰ Niezwykle interesujące informacje na ten temat odnajdziemy w nagradzanej (Award for Excellence in Biology & Life Sciences, Association of American Publishers; One of Choice's Outstanding Academic Titles for 2012) publikacji Patricii S. Churchland, *Braintrust: What Neuroscience Tells Us about Morality*, Princeton 2011.

¹¹ C.A. Malchiodi, *Terapia ekspresyjna i podejścia multimodalne*, [w:] *Arteterapia. Podręcznik*, red. C.A. Malchiodi, Gdańsk 2012, s. 162.

¹² Ch. Frith, J. Law, *Cognitive Physiological Processes Underlying Drawing Skills*, „Leonardo”, 28(1995)3, June-July, s. 203-205.

¹³ C.A. Malchiodi, *Arteterapia i mózg*, [w:] *Arteterapia, Podręcznik*, red. C.A. Malchiodi, dz. cyt., s. 37.

¹⁴ M. Tanaka, M.T. Urhausen, *Rysowanie i opowiadanie historii w psychoterapii dzieci*, [w:] *Arteterapia. Podręcznik*, red. C.A. Malchiodi, dz. cyt., s. 196.

¹⁵ A. Kępiński, *Rytm życia*, Kraków 2015, s. 362.

S. Kagin i V. Lusebrink opracowały koncepcję kontinuum terapii ekspresyjnej (*expressive therapies continuum* ECT)¹⁶, wyodrębniając w niej cztery poziomy:

- kinestetyczno-sensoryczny (dotyczący działania), czyli fizyczna ekspresja ruchu, poprzez którą dokonuje się wykonanie dzieła,
- percepcyjno-afektywny (forma), dotyczy zaangażowania w wykonywaną formę, aby nadać kształt myślom i zakomunikować emocje – odzwierciedla zdolność do badania strukturalnych właściwości formy artystycznej i wzbogacania jej o uczucie (napisanie utworu muzycznego z zamiarem wyrażenia emocji to przykład emocji na poziomie afektywnym, ale narysowanie linii, by oddać formę – to jedynie poziom percepcyjny),
- poznawczo-symboliczny (schemat); ekspresja jest potrzebna do rozwiązywania problemów, strukturyzacji, a nawet poszukiwania sensu – pacjent racjonalnie wykorzystuje myślenie i intelekt w procesie twórczym,
- twórczy, w którym liczy się jedynie akt kreacji.

Terapeuta przy podejściu polimodalnym, łączącym te poziomy, może zrozumieć ekspresję pacjenta, a co za tym idzie – ma szansę na poznanie go¹⁷.

Kluczowe zatem w działaniu prowadzącej terapię osoby, będącej jednocześnie badaczem, podczas sesji arteterapeutycznej okazuje się nastawienie na zrozumienie procesu twórczego pacjenta i jednocześnie eksplorację wytworu, czyli dzieła¹⁸ będącego wynikiem ekspresyjnej wypowiedzi artystycznej.

Wypowiedź plastyczna jako wyrażenie siebie i oswajanie świata

Dziecko na poziomie wieku przedszkolnego wyraża siebie głównie poprzez ekspresję niewerbalną, naturalne zatem jest tu odwołanie do wypowiadania się poprzez sztuki wizualne. Dzieci, ponieważ brak im wprawy w posługiwanie się językiem i ponieważ dopiero buduje się w nich zdolność do autorefleksji, właśnie za sprawą działań plastycznych potrafią „odsłaniać i rozwiązywać konflikty, do których w inny sposób nie potrafiłyby dotrzeć”¹⁹. Wypowiedź wizualna mieści w sobie zakodowaną projekcję, dzięki czemu każdy wykonany rysunek jest swoistą opowieścią zawierającą sposób postrzegania siebie i otoczenia przez jego twórcę. Za sprawą właśnie takich udramatyzowanych akcji plastyczną wypowiedzi ujawnia się możliwość jego poznania. Owo niewerbalne, ale

¹⁶ S. Kagin, V. Lusebrink, cyt. za: C.A. Malchiodi, *Terapia ekspresyjna i podejścia multimodalne*, dz. cyt., s. 165.

¹⁷ Tamże, s. 166.

¹⁸ Por. K. Krasoń, B. Mazepa-Domagala, *Przestrzenie sztuki dziecka. Strategia intersemiotycznego i polisensorycznego wsparcia jednostek o obniżonej sprawności intelektualnej*, Katowice 2003.

¹⁹ G.D. Oster, P. Gould, *Rysunek w psychoterapii*, Gdańsk 1999, s. 19.

ekspresyjne opowiadanie historii to również skuteczna metoda wspomagania pacjenta w bezpiecznym oswajaniu uczuć, nawet trudnych, bowiem dokonuje się ona w sposób niewymagający bezpośredniej konfrontacji²⁰. Bezpieczeństwo dane jest autorowi, dlatego że obraz przyjmuje formułę wypowiedzi metaforycznej, a więc dającej komfort zachowania własnej intymności. Dekodacja owej metafory prowadzi do pobudzenia u autora refleksji na temat własnych wewnętrznych konfliktów i problemów, ale w zawołowanej, przenośnej formie, dlatego prowadzić może do łatwiejszego odkrycia przez niego rozwiązania sytuacji. Dzieje się tak również dlatego, że komunikat metaforyczny cechuje się wysokim kontekstem i niesie dużą liczbę informacji, choć w nim samym mieści się ich niewiele, jednakowoż zmusza uczestnika wizualnych działań artystycznych do aktualizowania własnych, indywidualnych doświadczeń, metafora zostaje zinterpretowana w odniesieniu do własnego świata. Neurofizjolodzy uważają, że metafora jest językiem prawej półkuli mózgowej²¹, co oznacza, że bierze ona głównie udział w komunikacji dalece bardziej symbolicznie niż lewa. Z drugiej strony, proces przetwarzania odbywa się już w obu półkulach. Metafora stanowi więc przykład dwupoziomowej komunikacji. Świadoma część mózgu przetwarza przekaz metaforyczny w sposób dosłowny, a nieświadoma analizuje treść o charakterze terapeutycznym, poprzez skojarzenia i ukryte znaczenia²². Dodatkowo metafora posiada potencjalność przezwycięzania ograniczeń pojęciowych używanego przez autora dzieła kodu, przez co „służy wyrażaniu niewyraźnego”²³. G. Lakoff i M. Johnson skonstatują, że każdy, kto chce powiedzieć o rzeczach, których nie można zobaczyć, dotknąć ani usłyszeć, mówi o nich w taki sposób, aby rzeczy te można było przenośnie zobaczyć, dotknąć lub je usłyszeć²⁴ – używając metafory właśnie.

Wróćmy jednak do wypowiedzi plastycznej. Chcąc usystematyzować techniki tworzenia obrazów w kontekście arteterapii dziecka, warto przywołać typologię zaproponowaną przez G. Szafraniec, choć nieco ją modyfikując. Badaczka wyodrębnia²⁵:

- techniki interpersonalne, które można sprowadzić do tworzenia wizualnej wypowiedzi na temat relacji, w jakie dzieci wchodzi w realnym życiu (rysowanie rodziny, przyjaciela itp.);
- techniki eksploatacji, stanowiące pole do eksperymentowania materiałem i narzędziem plastycznym (np. pozostawianie plam, mieszanie farb, pokrywanie pigmentem mokrego papieru);

²⁰ M. Tanaka, M.T. Urhausen, *Rysowanie i opowiadanie historii w psychoterapii dzieci*, dz. cyt., s. 183.

²¹ Za: Ph. Barker, *Metafory w psychoterapii. Teoria i praktyka. Część pierwsza*, Gdańsk 1997, s. 32.

²² M. Kossakowska, *Wykorzystanie metafory w pracy terapeutycznej z dzieckiem*, [w:] *Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja, psychokorekcja*, red. B. Kaja, t. I, Bydgoszcz 1997, s. 287.

²³ T. Dobrzyńska, *Mówiąc przenośnie... studia o metaforze*, Warszawa 1994, s. 79.

²⁴ G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa 1988, s. 7.

²⁵ Zob. G. Szafraniec, *Między sztuką a terapią. Obszary poszukiwań*, [w:] *Dziecko i sztuka. Recepcja – edukacja – wsparcie – terapia*, red. M. Knapik, współpr. K. Krasoń, Katowice 2003, s. 113.

- techniki służące utrzymywaniu kontaktu, czyli tworzenie pracy w diadzie lub w grupie;
- techniki wyrażania własnych uczuć, np. malowanie własnego nastroju.

Analizując powyższą propozycję, uznaję, że sensowne byłoby podzielić tę skonstruowaną typologię na pole technik kierunkowych, a zatem bazujących na postawach twórców wobec siebie i innych osób oraz relacjach (inter- i intrapersonalnych) – tu miejsce znajdzie technika interpersonalna i wyrażania uczuć oraz utrzymywania kontaktu. Obok tego pola dodać można jeszcze techniki instrumentalne, skoncentrowane na sposobie i fabularyzowanej treści wypowiedzi plastycznej – tu znalazłaby się technika eksploatacji, uzupełniona techniką rejestrująco-interpretycyjną, w której istotą jest chęć przekazania konkretnego obrazu świata (dostępnego doświadczeniu dziecka lub jego wyobraźni) oraz swojego sposobu oceny otoczenia.

Mogą pojawić się również pola technik hybrydycznych, łączących ze sobą cechy kierunkowe i instrumentalne. Niezwykle nośną terapeutycznie formułą będzie hybrydyczna technika opowiadania historii zwana „grą w bazgroły”, która została opracowana przez D.W. Winnicotta²⁶. Polega ona na wspólnym rysowaniu (co najmniej dwóch osób) oraz po jego zakończeniu wymianie rysunków i wzajemnym odkrywaniu ukrytych w nich obrazów, zaś w konsekwencji doprowadzamy do wzajemnego tworzenia narracji. Liczy się zawartość treściowa (nadawane znaczenie) wypowiedzi projekcyjnie przypisanej dziełu partnera. Tu warto podkreślić dość istotny warunek zaistnienia projekcji diagnostycznej – koniecznie należy akceptować nawet niedoskonały wytwór, gdyż znacznie ułatwia to relację terapeutyczną²⁷, ale również – dodajmy – umożliwia rzetelne rozpoznanie sytuacji badanego. Prace plastyczne dają dodatkową informację o nastroju dziecka, jego stanie emocjonalnym, o tym, co obecnie przeżywa, jak odbiera rzeczywistość oraz jaki jest jego poziom intelektualny²⁸.

Ciekawym plastycznym – tym razem głównie instrumentalnym – rozwiązaniem mającym duży potencjał diagnostyczny, ale i arteterapeutyczny²⁹ jest metoda brikolażu (fr. *bricolage*), w której dzieło jest konstruowane z rozmaitych dostępnych materiałów³⁰. Dostarczamy dziecku jedynie zbiór rozmaitych przedmiotów i narzędzi, a ono samo decyduje, co z nich powstanie i jak będzie przebiegał proces tworzenia.

²⁶ D.W. Winnicott, *Therapeutic consultations in child psychiatry*, New York 1971.

²⁷ M. Tanaka, M.T. Urhausen, *Rysowanie i opowiadanie historii w psychoterapii dzieci*, dz. cyt., s. 184.

²⁸ E. Baum, *Terapia zajęciowa*, Warszawa 2008, s. 43.

²⁹ L. Kay, *Research as Bricolage: Navigating in/between the Creative Arts Disciplines*, „Music Therapy Perspectives”, 2015, December 24, DOI: 10.1093/mtp/miv041.

³⁰ Brikolaż jako technika artystyczna, rozumiana w postaci dzieła konstruowanego z przypadkowych elementów, dostępnych w trakcie tworzenia.

W stronę poszukiwania narzędzia

Niezależnie od zastosowanej techniki kluczowym momentem, zarówno dla diagnozy, jak i terapii, jest przygotowanie terapeuty/badacza do zarejestrowania i opisu zebranego materiału, co staje się punktem wyjścia interpretacji danych empirycznych. Możemy się wprawdzie uciekać do gotowych modeli gromadzenia danych i narzędzi, ale mamy tu albo elementy projekcyjne, dostępne jednak – w moim przekonaniu – jedynie psychologom, albo narzędzia waloryzujące zakres plastyczności wytworu. Ten drugi typ jest rzeczywiście istotny, ale głównie dla ustalenia rozwoju warsztatu artystycznego dziecka, nam zaś powinno zależeć na opowiadanej historii i konstruowaniu znaczeń w ujawnianiu siebie, czyli niejako podwojonej ekspresji – najpierw plastycznej, a w jej wyniku – narracyjnej.

Interesująca jest w tym kontekście matryca oceny pracy plastycznej, jaką proponuje F.F. Kaplan³¹, wyróżniając następujące komponenty poddane analizie: posługiwanie się medium plastycznym, aspekt formalny – odwołujący się do rozwoju stosownego do wieku, forma pracy sugerująca patologię, treść pracy wskazująca na umiejętność myślenia w kategoriach metafory wizualnej, zawartość wskazująca na konkretne problemy, zaistnienie zdolności przejawiania twórczej autoekspresji. Narzędzie to jednak wymagałoby adaptacji polskiej, co – jak na razie – jest jeszcze zadaniem niedokonanym.

Wytwór wizualny – osadzony zarówno w formach płaskich (malarskich, rysunkowych), jak i przestrzennych (np. instalacja, relief) – winien stać się autonomiczną, niewerbalną wypowiedzią³², którą w dalszej części sesji/zajęć można poddać werbalnej deskrypcji. Pamiętać przy tym powinniśmy – na co zwraca uwagę H.H. Eggebrecht – że każda analiza deskryptywna jest już interpretacją, ponieważ „spełnia w nim rozumienie wewnątrztekstowych cech (sensów)”³³, co dokonuje się w pełnej zależności od subiektywizmu analityka (jego referentu kulturowego, wrażliwości, możliwości intelektualnych oraz horyzontu estetycznego – jeśli mówimy o działaniach arteterapeutycznych). Wytwór dziecka jest traktowany jak komunikat metaforyczny, otwarty na znaczenia, na kanwie którego opowiadać ono będzie o sobie dosadniej, co już sygnalizowałam, bo w formie przenośnej narracji na temat swojego obrazu (lub obrazu kolegi, jeśli posłużymy się techniką Winnicotta). Jedną z możliwości zainspirowania

³¹ F.F. Kaplan, *Co może powiedzieć nam sztuka, a czego nie*, [w:] *Arteterapia. Podręcznik*, red. C.A. Malchiodi, dz. cyt., s. 515.

³² Można odwołać się w tym miejscu do wielu inspirujących prac W. Karolaka, m.in.: *Rysunek w arteterapiach, twórczości i sztuce*, Warszawa 2015; *Arteterapie: język wizualny w terapiach twórczości i sztuce*, Warszawa 2014; oraz wydawnictwa przez niego redagowane: W. Karolak, B. Kaczorowska (red.), *Arteterapia: od rozważań nad teorią do zastosowań praktycznych*, Łódź 2011; O. Handford, W. Karolak (red.), *Zabawa (z) przedmiotami w twórczym rozwoju i arteterapii*, Łódź 2008. Publikacje powyższe ukazują wartościowe terapeutycznie techniki wizualne, które mogą stanowić dobrą bazę dla projektowania badań artograficznych.

³³ H.H. Eggebrecht, cyt. za: M. Gołąb, *Spór o granice poznania dzieła muzycznego*, Toruń 2012, s. 219.

rozmowy z autorem pracy plastycznej jest *Post Drawing Interview* (PDI) M. Tanaki³⁴, przy czym warto pamiętać, że rozmowa po powstaniu wytworu jest sposobem na jeszcze lepsze zrozumienie autora (pacjenta) na podstawie jego interakcji z terapeutą związanych z tworzeniem dzieła, o czym pisze G. Groth-Marnat³⁵.

Na potrzeby tego opracowania podjęto próbę stworzenia w zarysie narzędzia³⁶ porządkującego zapis danych uzyskanych z analizy i deskrypcji pracy plastycznej dziecka, powstałej w procesie arteterapeutycznym, zatem wymaga to bezpośredniej obecności terapeuty podczas tworzenia. Dodajmy, że narzędzie przeznaczone jest dla wykwalifikowanej osoby zajmującej się działaniem arteterapeutycznym. Tekst ten jest bowiem także – w pewnym sensie (bo ogranicza nas objętość czasopisma) i pośrednio – swoistym głosem w sprawie koncepcji arteterapii w naszym kraju³⁷. Niestety praktyka edukacyjna w szkolnictwie wyższym (i dodajmy nie tylko, wszak różne ośrodki szkoleniowe prowadzą kursy w zakresie arteterapii) wskazuje na niemal całkowity brak holistycznej koncepcji kształcenia w tym kierunku. Niezmiernie ważne jest przełamanie powszechnej niemal tendencji przyuczania – czasem zupełnie przypadkowych osób – do pracy terapeutycznej wykorzystującej sztukę. Skutkuje to sytuacją, którą obserwujemy z wielkim niepokojem: arteterapią zajmują się osoby całkowicie pozbawione jakichkolwiek inklinacji artystycznych. Pojawiają się także inne zjawiska: artyści pracujący w placówkach terapeutycznych nie mają przygotowania psychopedagogicznego i rozeznania w strategiach terapeutycznych. To praktyka wręcz niebezpieczna. Taka sytuacja pociąga za sobą konieczność specjalnego planowania programu studiów przygotowujących wykwalifikowanych arteterapeutów³⁸.

Autorskie narzędzie prezentowane poniżej: *Matryca rejestracji powstawania i wartości wytworu plastycznego* ma charakter pedagogiczny, jakościowy, pozwalający jednak na ukazanie zasadniczych kategorii opisu, jakie stosowne są dla osoby

³⁴ Zob. M. Tanaka, M.T. Urhausen, *Rysowanie i opowiadanie historii w psychoterapii dzieci*, dz. cyt., s. 186.

³⁵ G. Groth-Marnat, *Handbook of Psychological Assessment*, New York 1997, s. 504.

³⁶ Ponieważ jest to praca o specyfice koncepcyjnej (co wynika z tytułu tekstu), z założenia będącej dopiero punktem wyjścia do dyskusji, polemik czy analiz – dlatego nie zawarto w opracowaniu doniesienia z badań. Ten element podjęty będzie w kolejnych tekstach, nacechowanych empirycznie.

³⁷ Rozumienie arteterapii jako subdyscypliny interdyscyplinarnie łączącej w sobie elementy sztuki, pedagogiki i pedagogiki specjalnej, terapii i psychologii implikuje istotę wszechstronnego przygotowania osób stosujących ją w praktyce. Z takiego podejścia wynika też zakres przedstawionego narzędzia.

³⁸ Uniwersytet Śląski w roku akademickim 2016/2017 uruchomił unikatowe międzyuczelniane studia stacjonarne licencjackie na kierunku arteterapia, a ich interdyscyplinarny i międzyobszarowy charakter gwarantują trzy podmioty prowadzące: Akademia Muzyczna w Katowicach, Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach oraz Wydział Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Dzięki takiej fuzji absolwent będzie miał niezbędne dla świadomego i efektywnego stosowania arteterapii kompetencje: artystyczne, pedagogiczne, terapeutyczne i psychologiczne.

pracującej arteterapeutycznie z małym dzieckiem. Jest przeznaczone dla wszechstronnie wykształconego i przygotowanego arteterapeuty³⁹. Składa się ono z trzech segmentów:

- pierwszy to doprecyzowanie tematyki zajęć i sytuacji powstania dzieła, relacji terapeutycznej, a także stosowanej techniki plastycznej oraz techniki terapeutycznej;
- segment drugi przedstawia procedurę opisu pracy w kontekście porządku jego powstawania, a zatem ma nie tylko ukazać finalny wytwór, jego zawartość treściową oraz formę, ale też nakreślić procesualność aktu twórczego;
- segment trzeci jest relacją z prowadzonej rozmowy na temat obrazu, która jednocześnie stanowi element weryfikacji spostrzeżeń badacza dokonanych w oglądzie samego wytworu (dziecięcy twórca posługuje się warsztatem wypowiedzi plastycznej na różnym poziomie figuratywności, zatem może się zdarzyć, że opisujący wytwór nie będzie potrafił jednoznacznie określić, co wypowiedź wizualna przedstawia). Ma w sobie też aspekt projekcyjnego nadawania znaczeń, o którym pisałam wcześniej.

Matryca rejestracji powstawania i zawartości wytworu plastycznego (MRPiZWP)

SEGMENT I

imię i nazwisko badanego

wiek badanego

zdiagnozowane deficyty/dysfunkcje

data sesji plastycznej

temat pracy

rodzaj inspiracji (opis wprowadzenia w tematykę sesji)

.....

.....

.....

opis techniki plastycznej.....

.....

.....

.....

³⁹ Dość szczegółowy zakres diagnozowania dokonywanego przez przedmiotowe narzędzie wymaga z pewnością czasu, ale dzięki wyspecyfikowaniu wszelakich komponentów poznawania dziecka przez pracę plastyczną dostarczy arteterapeucie wszechstronnych danych. Trudno sobie wyobrazić narzędzie w wersji „soft” i okrojonej z uwagi na czasochłonność podstawowej wersji.

rodzaj wizualnej techniki arteterapeutycznej:

pole kierunkowe

techniki interpersonalne

interpersonalne (wyrażanie uczuć)

utrzymywanie kontaktu

pole instrumentalne

technika eksploatacji

technika rejestrująco-interpretacyjna

wkład terapeuty (czy konieczne były zachęta, odpowiedź, porozumiewanie się i potwierdzanie akceptacji w trakcie działania twórczego)

.....

SEGMENT II

Opis warstwy wykonawczej, semantycznej i semiotycznej wytworu

Warstwy analizy obrazu			Opis sposobu realizacji pracy przez autora, zachowania się	Uwagi
Konstrukcja wytworu (format, orientacja, rozmieszczenie elementów)	Budowa formalna			
	Porządek pojawiania się elementów pracy			
Ujęcie treści przedstawionej ⁴⁰	realistyczne	mimeza/naśladowanie twórcza wypowiedź		
	fantazjowanie	sytuacje bez związku z realnością		
	metaforyzowanie ⁴¹	sytuacje związane z realnością		

⁴⁰ W odpowiednim wierszu należy umieścić opis treściowego znaczenia obrazu, może być to treść nawiązująca do realistycznych wydarzeń lub zupełnie oderwana od rzeczywistości czy metaforyczna.

⁴¹ Przyjmuję, że jeśli wytwór jest wydarzeniem komunikacyjnym posiadającym charakter naturalno-oznakowy lub znakowy, to zwykle przejawia wówczas charakter metonimiczny, natomiast jeśli wydarzenie komunikacyjne ma charakter symboliczny, to zazwyczaj przyjmuje charakter metafory (przenośni), a symbol staje się metaforą; zob. J. Kmita, *Kultura i poznanie*, Warszawa 1985, s. 127.

Warstwy analizy obrazu			Opis sposobu realizacji pracy przez autora, zachowania się	Uwagi
Ujęcie podmiotu tworzącego wytwór	relacja intrapersonalna (rysuje siebie)			
	relacja interpersonalna (rysuje kogoś innego)			
	relacja interpersonalna (rysuje siebie z kimś)			
	rysuje obiekty, nie osoby			
Ujęcie rzeczywistości i jej waloryzacja	aspekt refleksyjny	retrospekcja (to analiza obiektów znanych z doświadczenia w przeszłości albo akceptująca to, co było, albo ukazująca brak owej akceptacji (negacja) lub też ambiwalentność, czyli brak jednoznacznej oceny)		
		antycypacja (ma znamiona przewidywania i planowania tego, co będzie – i tu może być rokowanie pozytywne, przejawiające się nadzieją na zmianę, poprawę sytuacji, aspiracje lub negatywne, pozbawione tej nadziei)		
	ewaluacja terażniejszości	sensowność akceptacja swojej sytuacji lub jej brak brak sensowności		

SEGMENT III

Deskrypcja wypowiedzi post factum

Element segmentu II, do którego odnosi się wypowiedź	Działanie badającego, pytania pomocnicze, objaśnienia	Transkrypcja wypowiedzi informatora	Opis cech zachowań niewerbalnych, komunikaty peryferyjne, komplementarność względem wypowiedzi/ niezgodność z komunikatem artykułowanym. Emocjonalna warstwa wypowiedzeń	Komentarz eksploracyjny
Konstrukcja wytworu (format, orientacja, rozmieszczenie elementów)				
Ujęcie treści przedstawionej				
Ujęcie podmiotu tworzącego wytwór				
Ujęcie rzeczywistości i jej waloryzacja				

wnioski – ocena – uogólniony opis oraz interpretacja materiału jakościowego

.....

.....

.....

Zakończenie

Narzędzie powyższe jest oczywiście jedynie inicjalną propozycją, punktem wyjścia dla podjęcia kolejnych prób usystematyzowania procesu opisu i gromadzenia materiału empirycznego podczas prowadzenia zajęć/sesji arteterapeutycznych. Należy je też traktować jako swoisty głos w dyskusji nad kompetencjami diagnostycznymi nauczycieli i pedagogów, gdyż w moim pojęciu potrzebą chwili jest wypracowanie strategii poznawania dziecka w kontakcie ze sztuką nie tylko w celach prowadzenia

działań terapeutycznych, ale także w każdej sytuacji estetycznej, jaką chcemy wyzyskać edukacyjnie czy aktualizacyjnie.

Warto podjąć się tego zadania, pamiętając, o czym przekonuje E. Kramer, że sztuka w swej naturze jest terapeutyczna, a kontakt z nią i jej właściwości mogą prowadzić do pozytywnych zmian w człowieku⁴². Dodajmy jednak, że warunkiem właściwego jej wykorzystania i uzyskania pewności co do pozytywnej waloryzacji owych zmian będzie stałe, usystematyzowane monitorowanie efektów, jakie wywołuje działanie oparte na sztuce i ekspresji terapeutycznej u naszych wychowanków/pacjentów. Bez narzędzi, nawet niedoskonałej deskrypcji, tego wymogu nie spełnimy.

Bibliografia

- Barker Ph., *Metafory w psychoterapii. Teoria i praktyka. Część pierwsza*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1997.
- Baum E., *Terapia zajęciowa*, Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, Warszawa 2008.
- Boyd D., Bee H., *Psychologia rozwoju człowieka*, tłum. J. Gilewicz, A. Wojciechowski, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2008.
- Churchland P.S., *Braintrust: What Neuroscience Tells Us about Morality*, Princeton University Press, Princeton 2011.
- Dobrzyńska T., *Mówiąc przenośnie... studia o metaforze*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 1994.
- Ekman P., Davidson R., *Co wpływa na subiektywne doświadczanie emocji*, [w:] *Natura emocji. Podstawowe zagadnienia*, red. P. Ekman, R. Davidson, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.
- Frith Ch., Law J., *Cognitive Physiological Processes Underlying Drawing Skills*, „Leonardo”, 28(1995)3, June-July.
- Gołąb M., *Spór o granice poznania dzieła muzycznego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012.
- Groth-Marnat G., *Handbook of Psychological Assessment*, Wiley, New York 1997.
- Handford O., Karolak W. (red.), *Zabawa (z) przedmiotami w twórczym rozwoju i arteterapii*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Łódź 2008.
- Kaplan F.F., *Co może powiedzieć nam sztuka, a czego nie*, [w:] *Arteterapia. Podręcznik*, red. C.A. Malchiodi, tłum. E. Bochenek, Harmonia Universalis, Gdańsk 2012.
- Karolak W., *Arteterapie: język wizualny w terapiach twórczości i sztuce*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warszawa 2014.
- Karolak W., *Rysunek w arteterapiach, twórczości i sztuce*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warszawa 2015.
- Karolak W., Kaczorowska B. (red.), *Arteterapia: od rozważań nad teorią do zastosowań praktycznych*, Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2011.

⁴² E. Kramer, cyt. za: W. Szulc, *Europejskie standardy edukacji arteterapeutów. Rola ECARTE i stowarzyszeń zawodowych*, [w:] *Arteterapia jako dyscyplina akademicka w krajach europejskich. Uniwersytet Wrocławski w ECARTE*, red. W. Szulc, Wrocław 2010, s. 21.

- Kay L., *Research as Bricolage: Navigating in/between the Creative Arts Disciplines*, „Music Therapy Perspectives”, 2015, December 24, DOI: 10.1093/mtp/miv041.
- Kępiński A., *Rytm życia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2015.
- Kmita J., *Kultura i poznanie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Kossakowska M., *Wykorzystanie metafory w pracy terapeutycznej z dzieckiem*, [w:] *Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja, psychokorekcja*, red. B. Kaja, t. I, Wydawnictwo WSP, Bydgoszcz 1997.
- Krasoń K., Mazepa-Domagała B., *Przestrzenie sztuki dziecka. Strategia intersemiotycznego i polisensorycznego wsparcia jednostek o obniżonej sprawności intelektualnej*, Wydawnictwo „Librus”, Katowice 2003.
- Lakoff G., Johnson M., *Metafory w naszym życiu*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1988.
- Lewis M., *Emocje samouświadamiające: zażenowanie, duma, wstyd, poczucie winy*, [w:] *Psychologia emocji*, red. M. Lewis, J. Haviland-Jones, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
- Malchiodi C.A., *Arteterapia i mózg*, [w:] *Arteterapia. Podręcznik*, red. C.A. Malchiodi, tłum. E. Bochenek, Harmonia Universalis, Gdańsk 2012.
- Malchiodi C.A., *Terapia ekspresyjna i podejścia multimodalne*, [w:] *Arteterapia. Podręcznik*, red. C.A. Malchiodi, tłum. E. Bochenek, Harmonia Universalis, Gdańsk 2012.
- Miłobędzka K., *W widnokręgu Odmieńca. Teatr, dziecko, kosmogonia*, Biuro Literackie, Wrocław 2008.
- Oatley K., Jenkins J., *Zrozumieć emocje*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2003.
- Oster G.D., Gould P., *Rysunek w psychoterapii*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1999.
- Read H., *Wychowanie przez sztukę*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976.
- Stern D., *The motherhood constellation*, Basic Books, New York 1995.
- Strayer J., *Children's concordant emotions and cognitions in response to observed emotions*, „Child Development”, (1993)64.
- Szafraniec G., *Między sztuką a terapią. Obszary poszukiwań*, [w:] *Dziecko i sztuka. Recepcja – edukacja – wsparcie – terapia*, red. M. Knapik, współpr. K. Krasoń, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2003.
- Szulc W., *Europejskie standardy edukacji arteterapeutów. Rola ECArTE i stowarzyszeń zawodowych*, [w:] *Arteterapia jako dyscyplina akademicka w krajach europejskich. Uniwersytet Wrocławski w ECArTE*, red. W. Szulc, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2010.
- Szulc W., *Sztuka w służbie medycyny od antyku do postmodernizmu*, Wydawnictwo Akademii Medycznej im. K. Marcinkowskiego, Poznań 2001.
- Tanaka M., Urhausen M.T., *Rysowanie i opowiadanie historii w psychoterapii dzieci*, [w:] *Arteterapia. Podręcznik*, red. C.A. Malchiodi, tłum. E. Bochenek, Harmonia Universalis, Gdańsk 2012.
- Winnicott D.W., *Therapeutic consultations in child psychiatry*, Basic Books, New York 1971.
- Wojnar I., *Humanistyczne intencje edukacji*, Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 2000.

ADRES DO KORESPONDENCJI

ADDRESS FOR CORRESPONDENCE

Prof. dr hab. Katarzyna Krason
Uniwersytet Śląski, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Zakład Pedagogiki Twórczości
i Ekspresji Dziecka
e-mail: katarzyna.krason@us.edu.p